belangrijke literatuur en bronnen buiten beschouwing. Of men daarom bijna alleen maar lovend is over het in Groningen gevoerde MG-beleid, valt moeilijk te beoordelen. Vast staat wel dat het MG in Groningen geen onafzienbare problemen aantrof zoals eerder in het bevrijde zuiden.
De auteurs beschrijven in hoofdlijnen het hele, brede spectrum van MG-activiteiten, zowel die aan de afwikkeling van de oorlog als die aan opbouwend werk. In vlotte stijl en zonder veel diepgang passeren zo de revue: het beleid en de maatregelen inzake de arrestatie en detentie van politieke verdachten, de zuivering van diverse maatschappelijke groepen, de kanalisering van de illegaliteit, de repatriëring, de puin- en mijnopruiming, de bestuursvoorziening, het eerste herstel van de materiële infrastructuur, het op gang brengen van pers, volksgezondheid, onderwijs, het treffen van sociale regelingen. Daarbij komt ook de verhouding tot de geallieerden en tot de plaatselijke bevolking en de diverse groepen daarbinnen uitgebreid aan de orde.

De conclusie van de auteurs dat de pas herwonnen vrijheid voor de bevolking beperkt van omvang was, impliceert geen verwijt aan het adres van het machtige sturende en regelende MG. Het waren volgens hen vooral de zeer beperkte mogelijkheden tot materiële verbetering en tot hervormingen op andere terreinen die de optimistische toekomstverwachtingen van de bevolking afstopten en deden omslaan in ontevredenheid en desillusie.
Ondanks zijn vele goede werk trok het MG (precies volgens de bedoeling) die onvrede als een spons naar zich toe. Aldus stelde het de na verloop van tijd weer aantredende oude en nieuwe burgerbestuurders in staat om met een schone lei en metterdaad aan de wederopbouw te gaan werken.

**Louis J. Micheels, *Dokter 117641. Herinneringen aan de Holocaust.* Vertaald door Ad.J. Koekkoek (Ambo, Baarn 1990), 203 blz.**

Deze herinneringen van een joodse Nederlander aan de Holocaust onderscheiden zich in drie opzichten van andere. Micheels schreef zijn relaas pas in een heel laat stadium op (ruim 45 jaar later); hij was destijds zelf (bijna afgestudeerd) arts en na de oorlog werd hij psycho-analyticus en hoogleraar psychiatrie in de Verenigde Staten. Die combinatie van eigen kampervaringen en specifieke psychiatrische deskundigheid maakt zijn verhaal weliswaar uniek, maar anderzijds rijzen er vanuit historisch-technisch oogpunt juist daardoor ook problemen.
De weergave van zijn concrete wederwaardigheden in 26 korte hoofdstukjes is zonder meer boeiend. Ten eerste omdat eruit duidelijk wordt hoe ongelofelijk vaak hij nog juist door de mazen van het nazi-vernietigingssysteem glipte. Vervolgens omdat hij er bovendien in slaagde om met zijn toenmalige verloofde Nora, die ook concentratiekamp-gevangene was, in verbinding te blijven. Die beide uitzonderlijke ontwikkelingen hadden veel te maken met zijn medische achtergrond. Toch wreekt zich de grote tijdsafstand tot de gebeurtenissen. Dat is te merken aan de vaak zakelijke vlakheid waarmee Micheels heel aangrijpende zaken beschrijft en de talrijke bespiegelingen waarmee hij die beschrijvingen afwisselt. Zijn getuigenis is dus allerminst onbevangen en spontaan. Dramatisch is het echter wel, al was het alleen maar omdat Nora kort na de bevrijding hun relatie verbrak.

In het wat langere laatste hoofdstuk 27 (17 pagina's) volgt Micheels' analyse. Hij probeert te verklaren waarom hij zolang een *Geheimnisträger* bleef, hoe hij er in kon slagen de hel van de concentratiekampen te overleven, wat het betekent een 'overlevende' te zijn, waarom het misliep tussen hem en Nora na hun bevrijding en waarom die scheiding bevorderlijk was voor zijn genezingsproces.
Ik vond dat analytische gedeelte het minst interessante stuk en hield ook aan het boek als geheel een onbevredigd gevoel over. De reden daarvoor zoek ik in de tweeslachtigheid van het boek. De vermenging van herinneringen, bespiegelingen én analyse daarvan door de betrokkene zelf hebben hier mijns inziens een voor de oorlogstijd zelf nogal indirect egodocument opgeleverd; maar als bron voor onze kennis van de naoorlogse verwerking van de holocaust is het ongetwijfeld waardevol.

**Dirk Mulder, Ben Prinsen (red.), *Uitgeweken. De voorgeschiedenis van kamp Westerbork* (Herinneringcentrum Kamp Westerbork, Hooghalen 1989), Historische Reeks I, 116 blz.**

Deze bundel bevat acht bijdragen van afzonderlijke auteurs. Al die artikelen gaan over thema's die direct of minder direct verband houden met de vroegste, Nederlandse, fase (1939-1942) van het centrale vluchtelingenkamp Westerbork.

Deze bondige geannoteerde artikelen bieden alles bijeengenomen een goede indruk van de stand van het onderzoek in de literatuur die er met name de laatste jaren over de opvang van Duitse, meest joodse vluchtelingen in Nederland is verschenen. Zo vinden we artikelen over de lotgevallen van de Oostfriese joden net over de grens in de jaren tot 1940 (door Van der Veen), over de opvang van vluchtelingen in Nederland sinds de zestiende eeuw (Leenders), over het beleid van de Nederlandse regering en over de Nederlandse publieke opinie ten aanzien van Duitse vluchtelingen in de dertiger jaren (resp. Van Merriënboer en Hulst), over het ontstaan van het vluchtelingenkamp Westerbork (Berghuis) en over de vele kunstenaars onder de Duitse vluchtelingen (Velema). De bundel besluit met twee korte biografische bijdragen (van resp. Dek en Prinsen); deze maken de in de eerdere artikelen behandelde thema's in concrete levensverhalen aanschouwelijk.

Kortom, een aardige, informatieve bundel die door het veelal eenvoudig gehouden taalgebruik en ook al vanwege de onbekende foto's en prenten waarmee hij is geïllustreerd, ook in het onderwijs goed te gebruiken is.

**Koen Aarts, Hans Pols, *'De Greb'. Herinneringen aan de slag om de Grebbeberg* (Veen, Utrecht/Antwerpen 1990) 189 blz., prijs *f*24,90**

Wat voelden en dachten de tienduizenden jongens die in Nederlands laatste officiële oorlog, meest als dienstplichtig militair, hun land moesten verdedigen in de Grebbelinie? Dat was het onderwerp van een televisie-documentaire die in 1990, een halve eeuw na de Duitse inval werd uitgezonden. In dit boek vindt men een uitvoeriger neerslag van de 24 interviews die Aarts en Pols met negentien van hen hielden.
Het gaat in dit boek niet over de mythen die er al meteen vanaf mei 1940 ontstonden om de pijnlijk snelle nederlaag beter te kunnen verwerken; daarmee wordt in twee andere in 1990 verschenen bundels afgerekend (zie H. Amersfoort, P.H. Kamphuis (ed.), *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* (Den Haag 1990) en J.P.B. Jonker e.a. (ed.), *Vijftig jaar na de inval. Geschiedschrijving en Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1990)). Nee, ondanks de zeer traumatische afloop gaat het in 'De Greb' voornamelijk om de dagelijkse ervaringen die direct betrokkenen met name vanaf de mobilisatie in augustus 1939 tot en met de capitulatie op 14 mei 1940 in de Koninklijke Landmacht opdeden.
Zo maakt men in het chronologisch opgebouwde verhaal (uitvoerige interview-citaten, voorzien van degelijke inleidingen en verbindende teksten) eerst kennis met de veelal heel bescheiden maatschappelijke achtergronden van de zegslieden. Men komt te weten dat de meesten heel ver afstonden van de politiek en de gebeurtenissen in Duitsland. Vervolgens komen aan de orde: hun uiteenlopende houding jegens de dienstplicht, het leger en de grote maatschappelijke tegenstellingen tussen gewone soldaten, onderofficieren en officieren.
In het hoofdstuk over de mobilisatiefase (37-66: oproep, inkwartiering, stellingen graven, ontspanning) ziet men hoe het militaire apparaat zich op de toenemende dreiging voorbereidde en wat dat voor de manschappen betekende. In de vijf volgende hoofdstukken worden de zeer ingrijpende gebeurtenissen en ervaringen van deze 'vijfdaagse oorlog' per dag uitvoerig gevolgd. Daaruit springen naar voren: het aanvankelijke optimisme over de eigen kansen, de verbijsterende schok van de eerste beschietingen, de complete ontreddering onder de leidende officieren en de zeer uiteenlopende reacties op de capitulatie.
Al met al biedt deze met 26 foto's geïllustreerde 'oral history' vanuit het perspectief van 'Jan Soldaat' geen opwekkende, maar wel heel boeiende en leerzame kost. Jongeren van nu kunnen er namelijk in lezen dat ze even weinig van de realiteit van de oorlog weten als hun (bijna-)leeftijdgenoten van 1940 en hoe schokkend het is om er dan ineens middenin te zitten.

**Willy Lindwer, *Kamp van hoop en wanhoop. Getuigen van Westerbork, 1939-1945* (Uitgeverij Balans, Amsterdam 1990) 271 blz., prijs *f*35,-**

Dit boek en de eraan ten grondslag liggende Tros-documentaire zijn in zekere zin te danken aan de navrante omstandigheid dat Westerbork door toedoen van de Duitse kampcommandant Gemmeker het meest gefotografeerde en gefilmde concentratiekamp van het Derde Rijk is geweest. De maker van beide, Willy Lindwer, heeft in dit boek 191 foto's, een geschiedenis van het kamp, een biogram van zijn fotograaf en filmer, de later evengoed gedeporteerde gevangene Breslauer en de getuigenissen van zeventien overlevenden samengebracht.
Het resultaat is een indringende en vrij complete, inhoudelijke en visuele, documentaire over kamp Westerbork in zijn Nederlandse (Centraal Vluchtelingenkamp: 1939-1942) en in zijn Duitse periode (Polizeiliches Juden Durchgangslager: 1942-1945). De foto's en de getuigenissen (zeven van gevluchte Duitse joden, acht van Nederlandse joden, twee van een in het kamp wonend echtpaar) laten de overeenkomsten en verschillen tussen beide fasen goed uitkomen.
In woord en beeld wordt aandacht gegeven aan de diverse facetten van het kampleven en de beleving daarvan: de 93 wekelijkse transporten (in totaal 104.000 Nederlandse joden) naar het oosten, de rol van de andere Nederlanders (o.a. marechaussee), de tegenstellingen tussen de 'bevoorrechte' Duitse joden en de meestal snel op transport gestelde Nederlandse joden, het dagelijkse leven, de kampleiding en de vele activiteiten op religieus en cultureel terrein. Door de goed gekozen opzet van het boek slaagt Lindwer erin om deze bizarre maar voor Nederland belangrijke geschiedenis van kamp Westerbork voor een groot publiek duidelijk en invoelbaar te maken.

## JODEN IN DE OORLOG

**Mau Kopuit, *Dat heeft mijn oog gezien. Het leven in oorlogstijd in kranteberichten uit de algemene en joodse pers 1940-145* (Kok, Kampen 1990) 129 blz., prijs *f*35,-**

De bekende joodse publicist Kopuit heeft het zichzelf met de samenstelling van dit boek niet gemakkelijk gemaakt. Op weinig gebruikelijke wijze wil hij nogmaals de mythe ontzenuwen van het onbaatzuchtige Nederlandse volk, dat tijdens de bezetting de vervolgde joodse landgenoten op grote schaal de helpende hand zou hebben toegestoken. Kopuit is ervan uitgegaan dat goedgekozen beeldmateriaal zijn stelling, dat de Nederlandse joden aan hun lot zijn overgelaten, op indringender wijze zou illustreren dan een min of meer geleerd betoog. Kopuits tekst neemt dan ook amper tien procent van het boek in beslag.
In een beknopte inleiding geeft hij een overzicht van de jodenvervolging in Nederland. De belangrijkste verklaring voor het, in internationaal perspectief gezien, uitzonderlijk hoge percentage vermoorde Nederlandse joden zoekt Kopuit in het feit dat aanpassing aan de nieuwe omstandigheden het best strookte met het eigenbelang van de Nederlandse bevolking. Zelfs de regering in ballingschap en